

O potrzebie dalszych badań nad polonikami bibliologicznymi w Szwecji

Polskie dziedzictwo piśmiennicze niezwykle poważnego uszczerbku doznało w wyniku wojen polsko-szwedzkich, które toczyły się na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej w XVII i pierwszej dekadzie XVIII w. Na przestrzeni 120 lat doszło do trzech kampanii wojennych, w których Polska stawała do walki ze swoim północnym sąsiadem – każda z nich przyniosła w tym obszarze ogromne straty¹. Szwedzi, obok osiągnięcia celów politycznych, skutecznie realizowali też systematyczną grabież polskich dóbr kultury, w tym zasobów archiwalnych i bibliotecznych. Wcielali przy tym w życie wypracowane w tym czasie doktryny prawne, które nie tylko pozwalały grabić dzieła sztuki², lecz także uznawały, że zdobycz wojenna jest legalnym sposobem nabycia własności³.

W okresie pierwszej, toczącej się na terenie polskich Inflant oraz Pomorza i Prus Książęcych, wojny polsko-szwedzkiej, przypadającej na lata 1600-1629, Szwedzi zagarnęli i wywieźli do Uppsali oraz do Archiwum Królewskiego w Sztokholmie zarówno zasoby archiwalne i biblioteczne miasta Rygi i zakonu inflanckiego, jak i księgozbiory z wielu miast warmińskich i pruskich⁴. Do największych i najznacześniejszych łupów należały niewątpliwie kolekcje braniewskich jezuitów, pelplińskich cystersów oraz

¹ O wojnach polsko-szwedzkich zob. m.in. W. Konopczyński, *Polska a Szwecja. Od pokoju oliwskiego do upadku Rzeczypospolitej (1660-1795)*, Warszawa 1924; T. Nowak, *Geneza agresji szwedzkiej*, [w:] *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660*. T. 1: *Rozprawy*, oprac. zespół pod red. A. Przybosia, [kom. red. K. Lepszy i in.], Warszawa 1957, s. 83-136; A. Kersten, *Historia Szwecji*, Wrocław 1973; J. Serejdyka, *Rzeczpospolita w ostatnich latach panowania Zygmunta III Wazy (1629-1632)*. *Zarys wewnętrznych dziejów politycznych*, Opole 1978; L. Podhorodecki, *Wazowie w Polsce*, Warszawa 1985; J. Staszewski, *August II Mocny*, Wrocław 1998; H. Wisner, *Rzeczpospolita Wazów*. T. 1: *Czasy Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 2002, t. 2: *Wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego, dyplomacja, varia*, Warszawa 2004, t. 3: *Sławne Państwo, Wielkie Księstwo Litewskie*, Warszawa 2008; M. Nagielski, *Militarne kontakty polsko-szwedzkie w XVI-XVIII wieku*, [w:] *Orzeł i Trzy Korony. Sąsiedztwo polsko-szwedzkie nad Bałtykiem w epoce nowożytnej (XVI-XVIII w.)*. *Wystawa, Zamek Królewski w Warszawie, 8 kwietnia – 7 lipca [2002 r.]*, red. nauk. K. Połujan, Warszawa 2003, s. 37-49; *Krigsbyte = War-booty*, red. A. Grönhammar, Stockholm 2007; P. Skworoda, *Wojny Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecji*, Warszawa 2007; W. Czaplinski, *Władysław IV i jego czasy*, Kraków 2008.

² Takie stanowisko prezentował Alberico Gentili – wyłożył je w dziele ... *De Ivre Belli Libri III. Nunc primum in lucem editi...*, Hanoviae: Excudebant Guilielmus Antonius, 1598.

³ Autorem takiej tezy był Hugo Grotius – przedstawił ją w dotyczącej prawa wojny książce pt. ... *De Ivre Belli Ac Pacis Libri Tres...*, Parisiis: Apud Nicolavm Bvon..., 1625. O prawnych aspektach tej kwestii zob. S.E. Nahlik, *Grabież dzieł sztuki. Rodowód zbrodni międzynarodowej*, Wrocław 1958.

⁴ Zob. E. Wendt, *Det svenska licentväsendet i Preussen (1627-1635)*. *Akademisk ayhandling*, Uppsala 1933, s. 383 i nast.; Cz. Pilichowski, *Z dziejów szwedzkich zaborów bibliotek i archiwów polskich w XVII i XVIII wieku*, „Rocznik Gdański” 1958-1959, 1960, t. 17-18, s. 129-132; D. Matelski, *Straty polskich dóbr kultury w wojnach ze Szwecją w XVII i XVIII wieku oraz próby ich restytucji*, „Archeion” 2003, t. 106, s. 118-134; A. Szulc, R. Wilgosiewicz-Skutecka, *O poznańskich rękopisach i starych drukach w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Uppsali*, „Biblioteka” 2014, nr 18 (27), s. 9; T. Garwoliński, *Utracone i zachowane kościelne księgozbiory warmińskie od XVII do XX wieku*, „Bibliotheca Nostra. Śląski Kwartalnik Naukowy” 2015, nr 3 (41), s. 116-135.

biblioteka kapitulna we Fromborku. Zbiory te rozlokowano w wielu miejscach. Poza Uppsalą zasiliły biblioteki w: Främmenstad, Härnösand, Kalmar, Linköping, Lundzie, Norrköping, Östersund, Skara, Skokloster, Strängnäs, Sztokholmie, Västerås, Växjö i Stralsundzie na Rugii. Część zdobyczy bibliologicznych swoją wędrówkę zakończyła w Bibliotece Watykańskiej, której fragment uppsalskiego księgozbioru został подарowany w 1648 r. przez królową Krystynę⁵.

Ten etap zmaganiań polsko-szwedzkich zakończył się zawarciem 26 IX 1629 r. rozejmu w Altmarku (Starym Targu). Pokój został 12 IX 1635 r. przedłużony kolejnym tego rodzaju porozumieniem, podpisanym w Stumsdorf (Sztumskiej Wsi). Umowy te sankcjonowały zdobycze terytorialne Szwecji i okupację portów Pomorza i Prus Książęcych. Zobowiązywały też do oddawania jej części dochodów z cła gdańskiego, a Władysław IV miał zaprzestać pretensji do tronu szwedzkiego. Kwestia zagarniętych dóbr kultury nie była przedmiotem ustaleń.

Mający obowiązywać do 1661 r. rozejm ze Stumsdorf strona szwedzka zerwała w 1655 r. Wojska Karola X Gustawa zaatakowały Rzeczpospolitą z dwóch stron – Kurlandii i Wielkopolski. W ten sposób rozpoczęła się – trwająca do 1660 r. – druga wojna polsko-szwedzka. Tym razem łupem najeźdźców padły archiwalia i księgozbiory z terenu niemal całego kraju. Ze stolicy Wielkopolski wywieziono zbiory biblioteki kolegium jezuickiego, klasztornej dominikanów i bernardynów oraz biblioteki katedralnej. Nie oszczędzono też gnieźnieńskiej księżnicy katedralnej⁶.

Dotkliwie straty poniosły również kolekcje warszawskie. Zagrabiono bibliotekę zamkową, archiwum i bibliotekę królewicza Karola Ferdynanda Wazy w Ujazdowie, w zasobach której znajdowały się księgozbiory i korespondencja prywatna Zygmunta II Augusta i Zygmunta III Wazy, bielańską bibliotekę kamedulską, bibliotekę kolegium jezuickiego oraz bernardyńskiego klasztoru św. Anny⁷.

Łupem Szwedów padły również księgozbiory krakowskie. Zagarnęli bibliotekę karmelitanek bosych, cystersów w Mogile, karmelitów trzewickowych na Piasku, kanoników regularnych, franciszkanów i reformatów. Straty poniosła też księżnica katedralna i Akademii Krakowskiej. Ograbiono także z woluminów ich prywatnych właścicieli, m.in. Mikołaja Słowikowskiego i Gugielma Orsetiego⁸.

Kolejnymi miastami, które poniosły dotkliwie straty książkowe, były Toruń, Bydgoszcz i Malbork. W mieście Mikołaja Kopernika duże ubytki zanotowała biblioteka jezuicka, a wraz z nią – ewakuowane tutaj w związku z powstaniem Bohdana Chmielnickiego

⁵ Zob. O. Walde, *Storhestidens litterära krigsbyten: en kulturhistorisk-bibliografisk studie*. T. 1, Uppsala 1916, s. 104 i nast.; Z. Anusik, *Misja polska w Sztokholmie w latach 1789-1795*, Łódź 1993, s. 85 i nast.

⁶ Zob. W. Rusiński, *Straty i zniszczenia w czasie wojny szwedzkiej (1655-1660) oraz jej skutki na obszarze Wielkopolski*, [w:] *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660*. T. 2: *Rozprawy*, oprac. zespół pod red. A. Przybosia, [kom. red. K. Lepszy i in.], Warszawa 1957, s. 261-306; Cz. Pilichowski, *Straty bibliotek i archiwów polskich podczas szwedzkiego «potopu» 1655-1660*, [w:] *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660*, t. 2: *Rozprawy...*, s. 462 i nast.; tenże, *Z dziejów szwedzkich...*, s. 11; D. Matelski, dz. cyt., s. 120-121; A. Szulc, R. Wilgosiewicz-Skutecka, dz. cyt., s. 10.

⁷ Zob. Cz. Pilichowski, *Straty bibliotek i archiwów...*, s. 458, 461; tenże, *Z dziejów szwedzkich zaborów...*, s. 138; P. Marcinkowski, *Biblioteki wielkopolskie w XVIII wieku*, „Biblioteka” 2003, nr 7 (16), s. 13; D. Matelski, dz. cyt., s. 121; A. Szulc, R. Wilgosiewicz-Skutecka, dz. cyt., s. 10.

⁸ Zob. J. Zathay, A. Lewicka-Kamińska, L. Hajdukiewicz, *Historia Biblioteki Jagiellońskiej*. T. 1: *1364-1775*, Kraków 1966, s. 282-286; M. Rożek, *Straty kulturalne i artystyczne Krakowa w okresie pierwszego najazdu szwedzkiego (1655-1657)*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1974, t. 36, nr 2, s. 142-149.

księgozbiory zakonne spod znaku Ignacego Loyoli z Ostroga i Łucka⁹. W Bydgoszczy i Malborku Szwedzi zagarnęli następne biblioteki jezuickie¹⁰. Taki sam los spotkał bibliotekę kapitulną w Łowiczu, ksiąźnice jezuickie w Jarosławiu, Lublinie, Piotrkowie, Wilnie, jak również inne kolekcje z Grudziądza, Kartuz, Radomia i Rawy¹¹.

Podobnie jak książkowe łupy wojenne z czasów pierwszej wojny polsko-szwedzkiej, tak i te zagrabione w okresie potopu zostały przetransportowane do Szwecji i tam zasiliły biblioteki w tych samych co poprzednio oraz nowych ośrodkach. Grono dotychczasowych beneficjentów (Uppsala, Främmanstad, Härnösand, Kalmar, Linköping, Lund, Norrköping, Östersund, Skara, Skokloster, Strängnäs, Sztokholm, Västerås, Växjö, Stralsund na Rugii) poszerzyło się o: Örebrö, Riddarholmen, Tistad, Torp oraz ówczesnie szwedzki Greifswald (Vornpommern)¹².

Ten niezwykle dotkliwy dla Rzeczypospolitej Obojga Narodów konflikt zbrojny zakończył się podpisanym 3 V 1660 r. pokojem w Oliwie. Tym razem strona polsko-litewska zadbała o rewindykację zagrabionych dóbr kultury. Kluczowymi dla działań zmierzających do ich odzyskania były dwa artykuły traktatu oliwskiego: VIII i IX. Do zasobów bibliologicznych odnosił się art. IX, który stanowił:

Ze strony Szwedów będą również zwrócone wszystkie archiwa, akta publiczne, grodzkie, sądowe, wojskowe, kościelne, a także biblioteka królewska, które to rzeczy zostały wywiezione z Królestwa Polskiego i z Wielkiego Księstwa Litewskiego, i z których można także uzyskać odpis; a będzie to dokonane równocześnie z wymianą dokumentów ratyfikacyjnych lub najdalej trzech miesięcy od tej wymiany¹³.

To, czego Szwedzi nie zdołali zagarnąć w trakcie dwóch poprzednich wojen, starali się przywłaszczyć podczas trzeciej, która rozpoczęła się w 1702 i trwała do 1709 r. Z rozkazu Karola XII wojska szwedzkie grabiły i wywoziły za Bałtyk archiwalia, książki i inne dobra kultury, które napotkały na swej drodze. Nie oszczędzono ani budynków sakralnych, ani świeckich zamków, pałaców i dworów szlacheckich. Łupem najeźdźców padły m.in. archiwum i biblioteka w Lidzbarku oraz archiwum biskupie we Fromborku¹⁴. Ten ostatni już etap zmagañ wojennych polsko-szwedzkich zakończył się zawartym 10 IX 1721 r. pokojem w Nystad, którego Polska nie podpisała. Oba kraje nie utrzymywały też stosunków dyplomatycznych.

Toczące się na ziemiach polskich w XVII i na początku XVIII w. trzy wojny polsko-szwedzkie przyniosły Rzeczypospolitej ogromne straty, tak o charakterze politycznym, jak i gospodarczym, społecznym, demograficznym oraz kulturalnym. O skali grabieży w obszarze kultury piśmienniczej świadczy fakt, że z kraju wywieziono zbiory 67 biblio-

⁹ Zob. Z. Mocarski, *Książka w Toruniu do roku 1793. Zarys dziejów*, [w:] *Dzieje Torunia. Praca zbiorowa z okazji 700-lecia miasta*, pod red. K. Tymienieckiego, Toruń 1933, s. 437; Cz. Pilichowski, *Straty bibliotek i archiwów...*, s. 463; tenże, *Z dziejów szwedzkich zaborów...*, s. 14.

¹⁰ Zob. *Historia Bydgoszczy do roku 1920*, red. M. Biskup, t. 1, Warszawa 1991, s. 291; Cz. Pilichowski, *Straty bibliotek i archiwów...*, s. 463-464.

¹¹ Zob. Cz. Pilichowski, *Z dziejów szwedzkich zaborów...*, s. 14-15; D. Matelski, dz. cyt., s. 121-122.

¹² Zob. D. Matelski, dz. cyt., s. 120-122.

¹³ Cyt. za: S. Nahlik, dz. cyt., s. 144. Zob. też D. Matelski, dz. cyt., s. 123.

¹⁴ Zob. O. Walde, *Storhettidens litterära krigsbyten: en kulturhistorisk-bibliografisk studie*. T. 1, s. 80 i t. 2, Uppsala 1920, s. 179-180, 464-465; Cz. Pilichowski, *Z dziejów szwedzkich zaborów...*, s. 143; H. Keferstein, *Biblioteka kapituły fromborskiej*, „Rocznik Olsztyński” 1981, t. 12-13, s. 56; D. Matelski, dz. cyt., s. 125.

tek i 16 archiwów¹⁵. Znaczna część tych kolekcji uległa całkowitemu zniszczeniu, przede wszystkim w wyniku pożarów, jakie nawiedzały czy to Bibliotekę Królewską w Sztokholmie (1697), czy bibliotekę uniwersytecką w Turku (Åbo, 1827), czy też bibliotekę katedralną w Strängnäs (1864)¹⁶.

Zabezpieczenie możliwości odebrania zagrabionych dóbr kultury w traktacie oliwskim z 1660 r. było właściwym posunięciem ze strony polskich negocjatorów. Rzeczywistość pokazała jednak, że dotyczący tej kwestii artykuł w sferze wykonawczej pozostał martwy. Wyznaczony przez Rzeczpospolitą na realizatora tego punktu traktatu Gotfryd von Schröder udał się wprawdzie do Szwecji, ale swoje poszukiwania ograniczył do materiałów, które przekazał mu sekretarz archiwum królewskiego (Riksens archiwum, Rikssarkivet) Erik Larsson Runell (Palmskiöld). Były wśród nich przede wszystkim archiwalia, stanowiące jednak tylko znikomą część tego, co wywieziono za Bałtyk. Tę niekorzystną sytuację próbował zmienić Jan III Sobieski, desygnując do orszaku poselskiego do Szwecji w latach 1679-1682 Jakuba Bernika. Plonem jego poszukiwań było odnalezienie 63 pozycji z biblioteki Zygmunta II Augusta i 87 z kolekcji Zygmunta III Wazy, które po przywiezieniu do Polski król włączył do swoich zbiorów¹⁷.

Kolejne działania na rzecz odzyskania zagrabionych zasobów bibliotecznych podjął Józef Andrzej Załuski. W trakcie podróży do kilku krajów europejskich w 1730 r. udało mu się nawiązać bliskie kontakty w Kopenhadze z Ludvigiem Holbergiem i w Uppsali z Erykiem Benzeliusem oraz podjąć u władz szwedzkich zabiegi mające na celu uzyskanie dostępu do tzw. kolekcji polskiej w Bibliotece Królewskiej w Sztokholmie, jednakże o konkretnych efektach działań mecenasa polskiej nauki i kultury, a tym bardziej o zwróconych książkach trudno cokolwiek powiedzieć¹⁸.

Okazją do podejmowania przez stronę polską kolejnych kroków rewindykacyjnych stało się wznowienie stosunków dyplomatycznych między Warszawą i Sztokholmem, co nastąpiło w 1788 r. Członkiem wysłanej do stolicy Szwecji polskiej legacji, której przewodniczył Jerzy Michał Potocki, został występujący w roli eksperta archiwalnego Jan Chrzyciel Albertrandi. Polska delegacja zwróciła się w grudniu 1789 r. do strony szwedzkiej z prośbą o zrealizowanie w pełni postanowień art. IX traktatu oliwskiego. W odpowiedzi szwedzki minister spraw zagranicznych (Kalinskollegium) Carl Wilhelm von Düben stwierdził, że wystosowano odpowiednie rozkazy „rzetelnego zbadania możliwości rewindykacji zbiorów polskich znajdujących się w posiadaniu Archiwum i Biblioteki Królewskiej”¹⁹. W praktyce okazało się jednak, że jest to niemożliwe, gdyż powyższe instytucje jakoby nie posiadały żadnych dokumentów, o których wspominała nota polska. Pozytywną część odpowiedzi szwedzkiej stanowiła gotowość udostępniania zbiorów archiwalnych i bibliotecznych w celu wykonania odpisów znajdujących się w nich pozycji. Dokumentem tym (nota ze stycznia 1790 r.) Szwedzi zaznaczyli, że do jakiegokolwiek rewindykacji nie dojdzie, pozwolili jedynie na wywiezienie do Polski wykonanych kopii.

¹⁵ Zob. D. Matelski, dz. cyt., s. 125.

¹⁶ Zob. tamże, s. 124-125; M. Juda, E. Teodorowicz-Hellman, *Polonika w bibliotece katedralnej w Strängnäs = The Polonica in the Library of Strängnäs Cathedral*, in cooperation with R. Lundgren, Stockholm 2011, s. 15-16.

¹⁷ Zob. A. Birkenmajer, *Bernik Jakub*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*. T. 1: *Abakanowicz Abdank Bruno – Beynart Wojciech*, Kraków 1935, s. 465; Cz. Pilichowski, *Straty bibliotek i archiwów...*, s. 475-476; D. Matelski, dz. cyt., s. 123.

¹⁸ Zob. tamże, s. 126.

¹⁹ Z. Anusik, dz. cyt., s. 87-89.

Ponadto J.Ch. Albertrandi otrzymał listy polecające adresowane do osób posiadających własne archiwa i biblioteki, aby i tam mógł prowadzić badania, z zastrzeżeniem jednak, że w wypadku odnalezienia w nich poloników strona polska nie będzie zabiegała o ich zwrot. Poza Sztokholmem poseł odwiedził jeszcze Skokloster, Uppsalę, Västerå, Örebrö, Vadstena i Helsingborg. Efektem prac J.Ch. Albertrandiego było kilkanaście tomów rejestrów, wypisów źródłowych i kopii z tamtejszych bibliotek i archiwów. Materiały te po przywiezieniu do Polski włączono do biblioteki Stanisława Augusta Poniatowskiego²⁰. Jedynym obecnie potwierdzeniem szwedzkich dokonań królewskiego bibliotekarza jest rękopis przechowywany w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie²¹.

Kolejni badacze, którzy w XIX w. wyprawiali się do Szwecji i poszerzali wiedzę na temat znajdujących się w tamtejszych zasobach archiwalnych i bibliotecznych poloników, to: Karol Badecki, Eugeniusz Barwiński, Feliks Biernacki, Ludwik Birkenmajer, Aleksander Czołowski, Friedrich Hipler, Aleksander Hirschberg, Władysław Konopczyński, Józef Korzeniowski, Ludwig Prove, Aleksander Przeddziecki, Waclaw Sobieski, Eustachy Tyszkiewicz.

Niezwykle ważnym przedsięwzięciem okazała się ekspedycja naukowa do Szwecji podjęta w 1911 r. przez członków Akademii Umiejętności w Krakowie: E. Barwińskiego, L. Birkenmajera i Jana Łosia. W efekcie ich kwereń zidentyfikowano 451 rękopisów, 168 starych druków oraz 11 książek wytłoczonych w języku hebrajskim na terytorium dawnej Rzeczypospolitej²². Sporządzony przez nich wykaz, a także opublikowane w latach 1916-1920 dwutomowe dzieło Ottona Waldego stały się podstawą do studiów nad polonikami w zbiorach szwedzkich w okresie dwudziestolecia międzywojennego i po II wojnie światowej²³. Żadne z nich nie objęło jednak całości polskiego dziedzictwa piśmienniczego przechowywanego w zbiorach szwedzkich. Opinię tę można odnieść również do tego rodzaju działań prowadzonych po II wojnie światowej. Wydaje się, że ustalono niemal wszystkie miejsca, w których przechowywane są obiekty książkowe wywiezione z Polski²⁴, natomiast

²⁰ Zob. tamże, s. 85-89; D. Matelski, dz. cyt., s. 128.

²¹ Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rkps nr 2418. Inter Suecicum, Complectens: I. Manuscriptos codices repertos et excriptos; II. Manuscriptos codices visos duntaxat et indicatos, nec no chartes palantes, manu autoris exaratum 1800 anno in usum amici Thadei Czacki, s. 115-226.

²² Zob. E. Barwiński, L. Birkenmajer, J. Łoś, *Sprawozdanie z poszukiwań w Szwecji dokonanych z ramienia Akademii Umiejętności*, Kraków 1914.

²³ Zob. O. Walde, dz. cyt. Zob. też A. Birkenmajer, *Książka O. Waldego o szwedzkich zdobyczach bibliotecznych*, „Exlibris” 1924, z. 5, s. 65-78.

²⁴ Zob. m. in. E. Barwiński, L. Birkenmajer, J. Łoś, dz. cyt.; O. Walde, dz. cyt.; E. Chwalewik, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*. T. 1-2, Warszawa-Kraków 1926-1927; Cz. Pilichowski, *Polonika w Szwecji. Z dziejów książki polskiej w Szwecji*, „Sprawozdanie Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 1946, t. 13, s. 9-12; tenże, *Straty bibliotek i archiwów...*; tenże, *Z dziejów szwedzkich...*; tenże, *Nieznane polonika w bibliotekach szwedzkich*, Gdańsk 1962; E. Teodorowicz-Hellman [i in.], *Polonika w zbiorach Archiwum Narodowego Szwecji (Riksarkivet). Skoklostersamlingen*. T. 1, pod red. nauk. A. Nowickiej-Jeżowej, Warszawa 2006; *Polonika w Archiwum Narodowym Szwecji. Kolekcja Skokloster i inne zbiory = Polonika in the Swedish National Archives. The Skokloster Collection and Other Materials*, red. A. Nowicka-Jeżowa, E. Teodorowicz-Hellman, Stockholm 2007; E. Teodorowicz-Hellman, *Najnowsze badania nad polonikami w Szwecji*, [w:] *Humanizm polski. Długie trwanie – tradycje – współczesność: (studia i materiały)*, pod red. A. Nowickiej-Jeżowej, M. Cieńskiego, Warszawa 2008-2009, s. 503-514; E. Teodorowicz-Hellman, E. Westin Berg, *The Discovery of a Collection of Polonica at Skokloster Castle and the Process of Cataloguing the Collection = Odkrycie kolekcji poloników na zamku w Skokloster oraz prace nad skatalogowaniem zbioru*, [w:] M. Eder, *«The Polonica Collection» from Skokloster Castle*, Stockholm 2008, s. 5-22; *A Unique Polish*

co do ich całkowitej rejestracji pozostało wiele do zbadania, nie mówiąc o pogłębionych badaniach historyczno-bibliologicznych, literaturoznawczych, naukoznawczych i tym podobnych.

W studiach nad dziejami polskiego dziedzictwa piśmienniczego fundamentalne znaczenie ma jego pełna rejestracja. Rozpoznanie dawnych zasobów książkowych pozwala bowiem na uzyskanie odpowiedzi na całą gamę pytań wpisujących się nie tylko w rozważania dotyczące dziejów kultury książki, w tym – samej książki jako wytworu kultury materialnej, duchowej i narzędzia społecznego komunikowania, lecz także w zagadnienia o charakterze naukoznawczym, religijnym, kulturalnym, a nawet politycznym. Pozwala przy tym określić stopień zaspokojenia przez polskie i obce instytucje wydawnicze zapotrzebowań czytelniczych polskiego użytkownika książki, popularność pewnych wydawnictw, dostęp do obcego repertuaru wydawniczego, obieg książki w wymiarze lokalnym, krajowym i międzynarodowym, formację intelektualną określonych środowisk oraz wiele podobnych zjawisk.

W tego rodzaju działaniach szczególnego znaczenia nabiera rozumienie przez autorów terminu *polonicum*, który już wielokrotnie próbowano zdefiniować. Niemal wszyscy polscy badacze dziejów książki, autorzy bibliografii i katalogów odwołują się do ujęcia Karola Estreichera, który w swojej bibliografii postawił sobie zadanie objęcia całego piśmiennictwa polskiego i Polski dotyczącego²⁵. Uwzględnił w niej wobec tego dzieła polskich autorów bez względu na miejsce wydania, dzieła w języku polskim niezależnie od miejsca publikacji, teksty obcych autorów dotyczące Polski lub przeznaczone dla Polaków oraz utwory związane z polską kulturą.

Kazimierz Piekarski, gorący orędownik zasady kompletności rejestracji w odniesieniu do druków sprzed 1800 r., dołączył jeszcze jedno, ważne w pracy bibliografa zadanie – rejestrację, przynajmniej w odniesieniu do XVI w., „poloników konsumpcyjnych”, pod którym to pojęciem rozumiał książki obce znajdujące się w zbiorach polskich. To postulat niezwykle trudny do realizacji, ale publikacje tego typu powinno się zdaniem uczonego uwzględniać w badaniach rejestracyjnych w odniesieniu do konkretnych kolekcji.

Wybitna znawczyni i badaczka dziejów dawnej polskiej książki drukowanej Alodia Kawecka-Gryczowa przedstawiła propozycję gradacji znaczeniowej pojęcia *polonicum*. Za „*polonicum sensu stricto*” uznała druki wydane w granicach państwa polskiego, teksty autorów polskich opublikowane w jakimkolwiek innym miejscu, dzieła w języku polskim i utwory obce w całości poświęcone Polsce, a za „*polonica uboczne*” – dzieła autorów obcych działających w Polsce oraz książki luźno związane ze sprawami polskimi, np. dedykacje dla Polaków w drukach obcych²⁶.

Wydaje się, że dla osiągnięcia możliwie najpełniejszych celów badawczych w rejestracji polskiego dziedzictwa piśmienniczego powinno się przyjmować szerokie rozumienie terminu *polonicum* – z uwzględnieniem propozycji K. Piekarskiego i A. Kaweckiej-Gryczowej.

Collection from the Skokloster Castle Library = *Unikalna polska kolekcja z biblioteki zamku Skokloster*, ed. E. Teodorowicz-Hellman, Skokloster 2014.

²⁵ Zob. *Bibliografia polska*, oprac. K. i S. Estreicherowie, t. 8-34, Kraków 1882-1951.

²⁶ Zob. M. Dembowska, *Ewolucja pojęcia bibliografii narodowej od Karola Estreichera do naszych czasów*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Karola Estreichera (1827-1908). Studia i rozprawy*, [red. R. Hennel], Kraków 1964, s. 98-113; L. Ryllowa, *Exteriorica. Z problemów bibliografii narodowych*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 1971, t. 7, s. 161-179; H. Mieczkowska, «*Polonicum*» – *definicja pojęcia, zakres doboru materiału, zastosowanie w bibliografii*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2015, t. 9, s. 21-30.

Miejscem, do którego trafiła znakomita część zagrabionego przez Szwedów polskiego dziedzictwa piśmienniczego, była Biblioteka Uniwersytecka w Uppsali (Uppsala Universitetsbibliotek)²⁷. Nic zatem dziwnego, że tam kierowali swoją uwagę nie tylko badacze polscy, lecz także szwedzcy i wywodzący się z innych krajów. Wybiórcze z konieczności prace rejestracyjne prowadzone w XIX i pierwszej połowie XX w. zostały zastąpione przez systematyczne eksploracje. Na szczególną uwagę zasługują badania Józefa Trypućki, które doprowadziły do pełnego poznania zasobu księgozbioru braniewskich jezuitów²⁸. Stanowią one również pewien punkt odniesienia dla dalszych tego rodzaju przedsięwzięć. Skierowanie uwagi na proveniencje poszczególnych egzemplarzy dało możliwość poznania sposobów i etapów kształtowania się biblioteki braniewskiej, jej donatorów i kolekcji, które trafiły do niej z innych księżnic (kościelnych, miejskich i prywatnych). Na podobną pełną rejestrację czekają kolejne, odpowiadające braniewskiej, kolekcje. W ten nurt badań wpisują się również prace nad rekonstrukcją biblioteki poznańskich jezuitów²⁹.

Carolina Rediviva posiada w swoich zasobach większość dzieł z księgozbioru M. Kopernika. Sięgali po nie przy okazji badań nad dokonaniem wielkiego astronoma Ludwik i Aleksander Birkenmajerowie, a Paweł Czartoryski opublikował studium poświęcone jego bibliotece, w znacznym stopniu uzupełniające dotychczasowe ustalenia³⁰. Kwerendy prowadzone w Uppsali oprócz przypisania astronomowi określonych egzemplarzy pozwoliły też na poznanie jego sylwetki naukowej i genezy fundamentalnych odkryć³¹. Dalszych korzyści badawczych studiów nad dziełem M. Kopernika dowodzi praca poświęcona naniesionym jego ręką zapiskom na kartach książek³².

Dzieła z kolekcji fromborskiego kanonika znalazły się również w bibliotece katedralnej w Strängnäs³³. Badania pokazały, że przechowywane są w niej również egzemplarze z księgozbioru braniewskich jezuitów (siedem inkunabułów). Zasadniczą jednak część stanowią woluminy pochodzące z łupów wojennych zagrabionych przez wojska szwedzkie w Ołomuńcu. Warto więc poszukiwać poloników w ośrodkach, gdzie trafiły nie tylko

²⁷ Zob. też artykuł Petera Sjökvista *Books from Poznań at Uppsala University Library*, opublikowany w niniejszym tomie.

²⁸ Zob. J. Trypućko, *Polonica vetera Upsaliensia. Catalogue des imprimés polonais ou concernant la Pologne des XVe, XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles conservés à la Bibliothèque de l'Université d'Uppsala*, Uppsala 1958; tenże, *Polska klosterbibliotek såsom svenska krigsbyten*, [w:] *Åldre svensk slavistik. Bidrag till ett symposium hållet i Uppsala 3-4 februari 1983*, red. S. Gustavsson, L. Lönngren, Uppsala 1984, s. 36-47; tenże, *The Catalogue of the Book Collection of the Jesuit College in Braniewo held in the University Library in Uppsala = Katalog księgozbioru Kolegium Jezuitów w Braniewie zachowanego w Bibliotece Uniwersyteckiej w Uppsali*. T. 1-3, extended and compl. by M. Spadowski, ed. by M. Spadowski, S. Szyller, Warszawa 2007.

²⁹ Zob. m.in. J. Wiesiołowski, *O najstarszej bibliotece poznańskich jezuitów w świetle zachowanych w Szwecji katalogów bibliotecznych*, [w:] *Najstarsi dawni jezuiti*, red. J. Wiesiołowski, „Kronika Miasta Poznania” 1997, nr 4, s. 126-134; A. Szulc, R. Wilgosiewicz-Skutecka, dz. cyt.; H. Grabowska, *Szwedzi a Polska, czyli o rodzimych księgozbiórach w Bibliotece Uniwersyteckiej w Uppsali*, „Biblioteka” 2010, nr 14 (23), s. 109-118.

³⁰ O bibliotece M. Kopernika zob. L. Jarzębowski, *Biblioteka Mikołaja Kopernika*, Toruń 1971; A. L.-K. [Anna Lewicka-Kamińska], *Uppsaliski księgozbiór Mikołaja Kopernika w Polsce*, „Roczniki Biblioteczne” 1975, t. 19, z. 3-4, s. 835-836; P. Czartoryski, *The Library of Copernicus*, [w:] *Science and history: studies in honor of Edward Rosen*, ed. E. Hilfstein, P. Czartoryski, F.D. Grande, [Wrocław] 1978, s. 355-396.

³¹ Zob. G. Rosińska, *Krakowski księgozbiór Mikołaja Kopernika w kodeksach «Copernicana 4» i «Copernicana 6» Biblioteki Uniwersyteckiej w Uppsali*, „Res Historica” 2002, z. 13, s. 105-123.

³² Zob. *Zapiski Mikołaja Kopernika w drukach Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej «Hosianum» w Olsztynie*, pod red. ks. T. Garwolińskiego, Olsztyn 2016.

³³ Zob. M. Juda, E. Teodorowicz-Hellman, dz. cyt., nr 55, 116.

księgozbiory pochodzące z ziem polskich, lecz także – z krajów ościennych, tym bardziej że można przy tej okazji odnaleźć unikaty i druki rzadkie³⁴. Tego rodzaju kweryndy dają również możliwość badania obecności polskiej książki w zbiorach obcych.

Eksploracje szwedzkich księgozbiorów były też niezbędne przy rekonstrukcjach polskich księgozbiorów monarszych z dynastii Wazów oraz „pomnika kultury renesansowej” – biblioteki Zygmunta II Augusta³⁵. Można to było osiągnąć tylko dzięki pracom w bibliotekach w Linköping (Stifts-och Landsbiblioteket), Lund (Universitetsbiblioteket), Östersund (Jämtlands Läns Bibliotek), Skokloster (Slottsbiblioteket), Sztokholmie (Kungliga Biblioteket), Uppsali (Universitetsbibliotek) i Västrås (Stadsbibliotek). Wydaje się, że kolejne kweryndy w innych jeszcze ośrodkach mogą przynieść dalsze uzupełnienia, dzięki czemu jeszcze dogłębniej poznamy kulturę książki w kręgu polskiego dworu królewskiego. Badania te pokazują również, że przy rekonstrukcji księgozbiorów historycznych tego rodzaju (i z takimi dziejami) konieczne są kweryndy w wielu placówkach, także w tych, do których egzemplarze mogły trafić w wyniku wyprzedaży na aukcjach książkowych w latach 1705-1810³⁶.

Do najbardziej znanych i najlepiej zbadanych kolekcji należą polonika przechowywane na zamku w Skokloster. W nienaruszonym od XVII stulecia księgozbiorze widnieją zagarnięte w trakcie polsko-szwedzkich kampanii wojennych książki opublikowane w XVI i XVII w.³⁷ Z opracowanych przez Macieja Edera katalogów wiadomo, że kryje się tam wiele unikatów i druków rzadkich³⁸. Znaczące korzyści badawcze przyniosły również studia nad przeniesioną do Archiwum Narodowego Szwecji (Riksarkivet) w 1892 r. częścią zbiorów nazwaną *Skoklostersamlingen*. Odkryto w niej nie tylko historyczne źródła archiwalne, lecz także nieznane teksty literackie, które stały się przedmiotem edycji i weszły do polskiego dorobku literackiego³⁹. Prawdopodobnie adekwatnych rezultatów wolno oczekiwać w wyniku dalszych kwerynd archiwalnych i bibliotecznych, bowiem w szwedzkich księżnicach, archiwach i muzeach,

³⁴ Zob. tamże, s. 51-52.

³⁵ Zob. I. Komasa, *Stan badań nad księgozbiorami Wazów*, „Z badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1992, t. 12, s. 123-136; też, *Zachowane egzemplarze z bibliotek polskich Wazów*, „Z badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1993, t. 15, s. 85-119; też, *Próba rekonstrukcji księgozbiorów polskich Wazów*, „Z badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi. Bibliologia dyscypliną integrującą”, t. specjalny 1993, s. 161-170; też, *Książka na dworach Wazów w Polsce*, Wrocław 1994; też, *Jan III Sobieski – miłośnik ksiąg*, Wrocław 1982, s. 76; A. Kawecka-Gryczowa, *Biblioteka ostatniego Jagiellona. Pomnik kultury renesansowej*, Wrocław 1988.

³⁶ Zob. E. Teodorowicz-Hellman, E. Westin-Berg, dz. cyt., s. 15.

³⁷ Zob. tamże, s. 15.

³⁸ Zob. M. Eder, dz. cyt., s. 111-112; *Polonika ze zbiorów Zamku Skokloster. Katalog*, oprac. M. Eder przy współpracy E. Westin-Berg, red. nauk. D. Chemperek, Warszawa 2008, s. 174-176.

³⁹ Zob. S. Niemojewski, *Diariusz drogi spisanej i różnych przypadków pociesznych i żalonych prowadząc córkę Jerzego Mniszka, Marynę, Dymitrowi Iwanowiczowi w roku 1606*, wyd. R. Krzywy, pod red. nauk. A. Nowickiej-Jeżowej, Warszawa 2006; *Pamiętka rycerstwa sarmackiego i senatorów Obojga Narodów przy żalostnej śmierci Jana Karola Chodkiewicza. Ze zbiorów rękopiśmiennych poloników Archiwum Narodowego Szwecji Skoklostersamlingen*, wyd. D. Chemperek, pod red. nauk. A. Nowickiej-Jeżowej, Warszawa 2006; *Sprawa smoleńska. Z literatury okolicznościowej pierwszej połowy XVII wieku. Ze zbiorów Archiwum Narodowego Szwecji Skoklostersamlingen*, z rękopisu wyd. M.M. Kacprzak, pod red. nauk. A. Nowickiej-Jeżowej, Warszawa 2006; *Polska siedemnastowieczna literatura okolicznościowa ze zbiorów Zamku Skokloster*, wyd. i oprac. S. Baczewski, red. nauk. D. Chemperek, J.S. Gruchała, Warszawa 2009. Na temat innych działań w tym zakresie zob. E. Teodorowicz-Hellman, *Polonika w Szwecji w świetle dyskusji nad europejskim dziedzictwem kulturowym. Zbiory archiwalne i biblioteczne*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*. T. 2, red. nauk. W. Walczak i K. Łopatecki, Białystok 2010, s. 167-180; też, *Polonika ze zbiorów bibliotecznych Carla Gustafa Wrangla jako przedmiot najnowszych badań*, „Pamiętnik Literacki” 2010, t. 101, z. 2, s. 207-214.

a także zbiorach prywatnych znajduje się wiele tekstów – manuskryptów i druków – które określa się mianem poloników⁴⁰, a nie wszystkie z nich zinwentaryzowano i zbadano.

Dotychczasowe studia nad polonikami bibliologicznymi w Szwecji zaowocowały zarówno rejestracją znakomitej ich części oraz pracami nad rekonstrukcją księgozbiorów pierwotnych właścicieli, jak i dostarczyły wiele cennego materiału do badań nad dziejami oprawy książkowej w dawnej Polsce i poza jej granicami. Wiele zagrabionych woluminów (np. z bibliotek królewskich Zygmunta II Augusta i polskich władców z dynastii Wazów) posiada bowiem oprawy polskiej proveniencji⁴¹, ale znaczna część dzieł została zaopatrzona w okładki w zagranicznych pracowniach introligatorских. Materiał, z którego wykonywano oprawy, ich wymiar artystyczny oraz widniejące na nich superekslibrisy stanowią cenne wskazówki w badaniach nie tylko nad kondycją polskiego i obcego introligatorstwa, lecz także nad zainteresowaniami bibliofilskimi właścicieli poszczególnych ksiąg i całych kolekcji⁴². Historiografia polskiego dawnego introligatorstwa i polskiej oprawy książkowej posiada wiele luk. Warto zatem wzbogacać materiał źródłowy o obiekty przechowywane w Szwecji, by niwelować te braki, oraz być może powrócić do zgłoszonej przez A. Birkenmajera propozycji rejestrowania i katalogowania opraw zabytkowych (to przecież istotna część badań bibliologicznych)⁴³.

Szwedzkie biblioteki kryją również polskie źródła do badań nad dziejami muzyki w dawnej Rzeczypospolitej. Odkrycie partytur tańców polskich z repertuaru kapeli dworskiej Zygmunta III Wazy w istotnym stopniu wzbogaciło dotychczasową wiedzę w tym zakresie i jest zachętą do dalszych poszukiwań tego rodzaju⁴⁴.

Studia polskich i obcych badaczy nad polonikami bibliologicznymi pozostającymi w szwedzkich zasobach bibliotecznych nie tylko przyczyniły się do identyfikacji i rejestracji tych dokumentów, lecz dostarczyły także wiele bardzo cennego materiału źródłowego do dziejów kultury książki w dawnej Rzeczypospolitej. Nie ulega wątpliwości, że warto kontynuować te studia, wypełniające dotychczasowe luki w stanie badań – ze względu na wartość owych rozważań dla poszerzenia naszej wiedzy nie tylko o kulturze umysłowo-literackiej, lecz także muzycznej obszarów, na których funkcjonowały zagrabione przez Szwedów biblioteki, oraz ze względu na właścicieli poszczególnych kolekcji.

⁴⁰ Zob. E. Teodorowicz-Hellman, E. Westin-Berg, dz. cyt., s. 12.

⁴¹ Zob. A. Kawecka-Gryczowa, dz. cyt., s. 91-113; I. Komasa, *Książka na dworach...*, s. 215-233.

⁴² Zob. m. in. S. Rybandt, *Księgozbiór prymasa Stanisława Karnkowskiego. Źródło do badań nad kulturą umysłową dostojnika kościelnego XVI w.*, „Z badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1991, t. 13, s. 126. W tym kontekście istotne są badania nad terminologią dotyczącą dawnych opraw. Studia w tym zakresie prowadzą w ramach projektu „Leksykon opracowawczy” Elżbieta Pokorzyńska i Arkadiusz Wagner – zob. *Zwycięskie projekty w Programie Rozwoju Humanistyki*, [online] <http://www.ukw.edu.pl/strona/aktualnosci/archiwum/24364/zwycieskieprojektynprh> [dostęp 16.10.2017].

⁴³ Zob. A. Birkenmajer, *W sprawie rejestracji i katalogowania opraw zabytkowych*, [w:] tenże, *Studia bibliologiczne*, wybór tekstów pod red. H. Więckowskiej i A. Birkenmajer, Wrocław 1975, s. 165-180.

⁴⁴ Zob. E. Teodorowicz-Hellman, *Polonika w Szwecji. Partytura tańców polskich z uroczystości koronacyjnych Zygmunta III Wazy w Uppsali oraz Polonika z Biblioteki Diecezjalnej w Västreås*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, T. 6, red. nauk. K. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2013, s. 181-191; K. Hedell, A. Nowicka-Jeżowa, B. Przybyszewska-Jarmińska, E. Teodorowicz-Hellman, *Polonika muzyczne w Szwecji. Cztery tańce z repertuaru dworskiej kapeli Zygmunta III Wazy = Musical Polonica in Sweden. Four Dances from the repertoire of Sigismund III Vasa's Musical Ensemble*, Stockholm 2014. O muzyce na dworach polskich Wazów zob. B. Przybyszewska-Jarmińska, *Muzyczne dwory polskich Wazów*, Warszawa 2007.

Streszczenie

Kolekcje polskiego dziedzictwa piśmienniczego najpoważniej ucierpiały w trakcie wojen polsko-szwedzkich w XVII i na początku XVIII w. Podczas każdej z trzech kampanii wojennych Szwedzi grabili i wywozili za Bałtyk polskie biblioteki kościelne (klasztorne, katedralne, kapitulne) oraz świeckie, w tym księgozbiory królów polskich (Zygmunta II Augusta i Zygmunta III Wazy). W oliwskim traktacie pokojowym z 1660 r. strona polsko-litewska zadbała o zapis zapewniający zwrot zagarniętych dóbr kultury Rzeczypospolitej Obojga Narodów, ale nie znalazł on praktycznej realizacji. Przed polskimi badaczami stało więc zadanie poszukiwania i rejestracji poloników przechowywanych w zbiorach szwedzkich. Działania prowadzone w tym zakresie w XIX, XX i XXI w. pokazały bogactwo, różnorodność i wartość ksiąg należących do polskiego dziedzictwa piśmienniczego, ale objęły one tylko pewną jego część. Istnieje zatem potrzeba dalszych tego rodzaju badań, które pozwolą na bardziej pogłębione poznanie różnych aspektów dziejów kultury książki w Polsce. Studia te będą też istotnym wkładem do rozważań historyczno-bibliologicznych, literaturoznawczych, naukoznawczych, muzykologicznych i innych.

Słowa kluczowe: bibliologia – bibliologia historyczna – księgozbiory historyczne – polonika w Szwecji – rejestracja – katalog.

Summary

On the need for further research on bibliological *Polonica* in Sweden

The most serious losses in Polish written heritage occurred during the Polish-Swedish wars in the seventeenth and early eighteenth centuries. During each of the three war campaigns the Swedes plundered and took out to Sweden the Polish church (monastery, cathedral or capitular) libraries as well as secular ones, including book collections belonging to Polish kings (Sigismund II Augustus and Sigismund III Vasa). Owing to the Polish endeavors, the 1660 Peace of Oliwa contained a clause that ensured the return of the seized Polish cultural assets but it was not implemented in practice. Consequently, the Polish scholars faced the task of seeking and registering the Polish possessions kept in Swedish book collections. The measures undertaken in this area in the nineteenth, twentieth and twenty-first centuries showed the wealth, diversity and value of the books belonging to Polish written heritage but they covered only a part of it. It is therefore necessary to continue research of this kind, which will enable more thorough knowledge of different aspects of the history of book culture in Poland. They will be also a significant source for historical-bibliological, literature-science, science of science, and similar studies.

Key words: Bibliology – historical bibliology – historical book collections – *Polonica* – book collections – Sweden – registration – catalog.